

בן-גוריון ומעורבותה של ברית המועצות במאמץ לכוון ממלכתיות יהודית בארץ ישראל בשלהי מלחמת העולם השנייה ואחריה

מתתיהו מינץ

בשולי חיבורו של שבתי טבת, קנאת דוד: איש ריב, כרך ד.

חיבורו של שבתי טבת, קנאת דוד: איש ריב, מעלה תרומה מסקרנת להבנת אישיותו של דוד בן-גוריון, בעיקר בכל הנוגע לניתוח התובנות שהונחו ביסוד יעדיו וצעדיו במלחמת העולם השנייה. בחיבור זה, שהוא הכרך הרביעי בכיוגרפיה של בן-גוריון, קנה לו שבתי טבת, למיטב הבנתי, מקום מכובד ויוקרה בין מחברי הביוגרפיות של אישי הציבור המובילים שליוו את הפוליטיקה של ההנהגה הציונית והמדינה היהודית מראשית דרכה וניווטו אותה. כתיבתו ההיסטורית מיומנת, מעוגנת היטב במקורות, רהוטה ומאלפת, והקורא אינו מתקשה לנחש את האמירות הסמויות בין השורות. הספר סב במרבו על העימות בין חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, לבין בן-גוריון, יושב ראש הנהלת הסוכנות בירושלים, בסוגיית יעילותה האסטרטגית ודחיפותה הטקטית של תכנית בילטמור. עימות זה גרר אחריו, כידוע, מחלוקת כואבת ושסעים עמוקים לא פחות בין בן-גוריון למשה שרתוק, ובין בן-גוריון ליצחק טבנקין, ודחק לא אחת את בן-גוריון לבדידות בצמרת מפלגתו, מפא"י, או בלשונו הקולעת של טבת: 'רק חבר אחד לבן-גוריון' (הכוונה לרב מימון, ראש המזרחי). חרף הנאמר יש עמי תהייה על שתיקתו-התעלמותו של טבת באשר למגעיו או להבנותיו של בן-גוריון עם הגורם הסובייטי בשנים שבהן עוסק כרך ד של חיבורו.

בשנת 2000 התפרסמו המהדורות האנגלית והרוסית של קובץ תעודות על היחסים הישראליים-סובייטיים בשנים 1941-1953.¹ הצוות הישראלי שהכין את התיעוד הישראלי לקובץ, סרק את ארכיון בן-גוריון ואת הארכיון הציוני המרכזי, וליקט חומר רב המציג את המאמץ של ההנהגה הציונית לעניין את הסובייטים במצוקות, באינטרסים ובהצעות הפוליטיות של היהודים. בכלל זה חשף הצוות עדויות הנוגעות למעורבותו הישירה של בן-גוריון במגעים אלה. הצוות הרוסי, שנקט סלקציה מצמצמת-מעלימה, לטעמי, פרסם בקובץ שורה של תעודות מארכיון משרד החוץ הסובייטי, החושפות ערוצי הידברות גלויים ואולי גם סמויים בין בן-גוריון לגורם הסובייטי.

מקובל עלי שטבת אולי לא התוודע אל קובצי התעודות שראו אור בשנת 2000. אולם תמהני שלא נתקל בתעודות שהיו גנוזות בארכיונים בישראל, ובעיקר בארכיון בן-גוריון ובפרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, שהוא עצמו מרבה להשתמש במקורות האלה. להלן אנסה לפרוש את יריעת התעודות ולהראות עד כמה הן רלוונטיות לחזיתות העימותים שבהם היה מעורב בן-גוריון בשנים בהן מתמקד מחקרו של טבת.

הפגישה הראשונה של בן-גוריון עם מאיסקי, שגריר ברית המועצות בבריטניה, התקיימה בלונדון ב-9 באוקטובר 1941, לאחר הפלישה הגרמנית לרוסיה.² הדיווח של בן-גוריון נשתמר בארכיונו בשדה בוקר, ומתאר מפגש לבבי, נעדר גינונים פורמליים ומסויגויות מופגנות. בן-גוריון הרצה על התפתחות היישוב העברי בארץ, ודאג להדגיש שאין הוא בא חשבון עם העבר. 'ואולם', הוסיף, 'אנחנו מודאגים באשר ליחסה של רוסיה לפלשתינה בעתיד'.³ הוא גם הביע משאלה שרוסיה תתיר ביקור של משלחת יהודית, על מנת שזו תלמד כיצד יכול היישוב להגיש סיוע לברית המועצות ולהשתכנע שמוסקבה מיטיבה להבין את תפקידה וחיבתה של התנועה האיגוד-מקצועית בפלשתינה, הן עבור העם היהודי והן עבור כלל התנועה המקצועית בעולם.⁴ מאיסקי הציע לבן-גוריון להגיש לו תזכיר, שאותו ישגר במהרה למוסקבה בליווי המלצה. הוא הביע תקווה שהתשובה תבוא מהר ובן-גוריון יוכל לקבלה לפני שיפליג לארצות הברית,⁵ והוסיף: 'אתה נוסע לאמריקה. תוכל לעשות לנו שרות חשוב, אם תקרב להבנת

1 *Documents on Israeli-Soviet Relations 1941-1953*, part 1, 1941-May 1949; part 2, May 1949-1953, London 2000 (להלן: Documents); Советско-Израильские Отношения: Сборник документов, том 1, 1941-1953, книга 1, 1941-май 1949, книга 2, май 1949-1953, Москва 2000 (להלן: סבורניק).

2 מאיסקי איוואן מיכאילוביץ', שמו המקורי לאחוז'ק' (1884-1974). היה חבר הפלג המנשביקי של הס"ד הרוסית. אחרי מהפכת אוקטובר פרש ב-1919 מן המנשביקים וב-1921 הצטרף לבולשביקים. מ-1922 מונה לתפקידים דיפלומטיים, תחילה כציר ברית המועצות בפינלנד. בשנים 1932-1943 כיהן כשגריר בבריטניה. על המשך פעילותו בגוף החיבור.

3 סבורניק, תעודה 7, עמ' 24.

4 בן-גוריון כיוון כאן להסתדרות ולרעיונות חברת העובדים.

5 התזכיר הוגש למאיסקי ב-13.10.1941.

האמריקנים את בעיית הסיוע המידי לנו. אנו זקוקים לטנקים, לתותחים, למטוסים, הרבה ככל הניתן ומהר ככל הניתן.⁶

בספטמבר 1943 יצא מאיסקי מלונדון בדרכו חזרה לרוסיה. שיבתו הייתה קשורה למינויו כממלא מקום שר החוץ הסובייטי, וכמוביל אחת הוועדות שכוננה הממשלה הסובייטית לצורך הכנת ניירות העבודה לדיונים על הסדרי השלום והפיצויים.⁷ האקטואליות של אלה נעשתה דחופה לאחר הניצחונות המשמעותיים של צבאות בעלות הברית על גרמניה הנאצית בשנת 1943. בשל המלחמה נאלץ מאיסקי לעשות את דרכו בתוואי עקיף, שכלל את פלשתינה. ב-2 באוקטובר, בשבת, הוא הגיע לארץ והיה אורחו של הנציב העליון. במוצאי שבת קיבל דב יוסף הודעה מארמון הנציב על נוכחותו בארץ ועל רצונו לבקר ביישובים יהודיים. האנגלים נענו ככל הנראה למאווי האורח בלב ולב, וחתרו לצמצם את מרווח הזמן שיעמוד לרשותו לצורך המפגש עם היהודים. מאיסקי לחץ והם נעתרו להקצות לכך את ערביו של יום ראשון, ה-3 באוקטובר. בגלל העדרו של שרתוק מן הארץ, נטל עמו בן-גוריון לפגישה את אליעזר קפלן. השיירה עם מאיסקי ביקרה בקרית ענבים ובמעלה החמישה. על הסיור ועל השיחות עם האורח דיווח בן-גוריון להנהלת הסוכנות בישיבתה ב-4 לחודש.⁸ בפתח דבריו ביקש בן-גוריון מהנוכחים 'כי עד יום א' הבא [...] דבר זה לא יהיה בעיתונים'.⁹ אחר כך עבר ל'ביזנס', כלשונו:

בחזרה היה בדעתנו לדבר אתו ביזנס – על הציונות. הוא בעצמו פתח בשאלה על הציונות. הוא שאל אם אנחנו מעבדים תכניות לאחר המלחמה, אם יש לנו תכנית התיישבות לאחר המלחמה ואני מבקש מאוד שדברים אלה לא יתפשו: אחרי המלחמה תהיה שאלה יהודית קשה, יהיו מוכרחים לפתור אותה, אנחנו צריכים לחוות דעה, אנחנו צריכים לדעת. אומרים לנו שאין

6 סבורניק, תעודה 7, עמ' 24.

7 על מינויו שמע בן-גוריון בעת שיחתו עם מאיסקי וציין זאת בדיווחו. פרוטוקול הנה"ס, 4.10.1943, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ). על המטלה שציפתה למאיסקי ראו, 'Занятия подготовкой будущего мира', Источник. Документы русской истории, № (1995), стр. 124-126, 129-131, 134-135. (העיסוק בהכנת השלום העתידי, 'המקור, תעודות ההיסטוריה הרוסית'). ראו גם דיווחו של אליהו אילת על דברי ד"ס סולוד, היועץ למשלחת הסובייטית בקהיר: 'בבעיות שלנו [של יהודים] עוסק מאיסקי, ובעקיפין, אפשר גם ליטווינוב, האחראי לתכניות על המערך הבינלאומי לאחר המלחמה'. סבורניק, תעודה 38, עמ' 100.

8 פרוטוקול הנה"ס, 4.10.1943, אצ"מ. היה גם דיווח בכתב של מאיסקי, שנמסר למשרד החוץ הסובייטי. ראה אותו הרולד לסקי. העיד על כך בן-גוריון בשיחה עם ישעיה ברלין. יומן בן-גוריון, 28.7.1963, אב"ג.

9 ואכן, הידיעה הראשונה על הביקור נתפרסמה לאחר יום א' ה-10 בחודש. בהעולם ראה אור דיווח מצומצם ב-12.10.1943, ששמט כל אינפורמציה שנגעה לתוכן השיחות שנהלו עם מאיסקי.

כאן מקום בארץ ישראל, אנחנו רוצים לדעת את האמת, מה יכולתה של ארץ ישראל. [הדגשה שלי]

קטע זה, שהוא תמצות הצהרותיו-שאלותיו של מאיסקי בפי בן-גוריון, מעורר שורה של תהיות-סוגיות.

א. הדברים באו מפיו של בן-גוריון. אפשר שהוא לא הקפיד באשר ללשון ההתבטאות של מאיסקי. למשל, אין להניח שמאיסקי נקט את הלשון ארץ ישראל. ב. האם האמירה בדבר הצורך 'שדברים אלה לא יתפשטו' הייתה בקשתו-הוראתו של מאיסקי או לפנינו שיבוץ של בן-גוריון, שסבר כי יש להימנע מלתת פומבי לדברים? בהתחשב בתיעוד שיובא להלן נראה כי היה זה מאיסקי שרמז לבן-גוריון על סודיות העניין ועל סיווגה של ההידברות הפוליטית בכלל. ג. מרתקת העובדה שמאיסקי מאתר את הבעיה היהודית בין הבעיות הקשות שתתעוררנה לאחר המלחמה. ולא זו בלבד, אלא שהוא מחבר אותה אל בעיית פלשתינה ושואל במפגיע מהו כושר הקליטה של הארץ. עצם ההזדקקות לשאלה היהודית והסבתה לפלשתינה היא תמורה מרחיקה לכת בגישה הקומוניסטית והסובייטית, ויש בה איתות ברור על מהפך בהתייחסות הסובייטית לשאלת היהודים.

ד. ואכן, למה כיוון מאיסקי קונקרטי, כשדיבר על כך שאחרי המלחמה תהיה בעיה יהודית קשה? נראה שלא לסבל ולאובדן שייחשפו לעין כול כיוון את דבריו. לנגד עיניו הייתה אג'נדה מעשית, והיא הטיפול ביהודים שנעקרו מבתיהם – בין למחנות העבודה והמוות הנאציים, בין לגטאות חסומים שעדיין התקיימו על אדמת פולין, ובין לכאלה שהוגלו או ברחו לנבכי ברית המועצות ויהיה צורך לשקמם. לאמור, יהודים שישרדו את המלחמה יבקשו לחזור לביתם ולעירם, ואולם השיקום יהיה בלתי אפשרי על ידי חזרה ל-Status quo ante. הוא לא יוכל להתבצע בארצות או בשטחים שמהם נעקרו היהודים. מאיסקי הבין שבמקומות אלה נוצרו עובדות קיומיות, שהממשלים החדשים (ולברית המועצות כבר היו באותו זמן תכניות ספציפיות בנדון) לא יוכלו לבטלם כליל או לערערם, וששולטת בהם אווירת שנאה ליהודים, שלא ניתן יהיה להפיגה לאלתר. אפשר להניח שלמאיסקי הייתה ידיעה עדכנית על גורל היהודים באירופה, לרבות שטחי רוסיה שתחת שלטון הנאצים. מכאן שאין למצות את האומדן של שני מיליון או שני מיליון וחצי יהודים שיש לדאוג לקליטתם, אלא אם נכלול במניין חלקים גדולים משארית הפליטה מקרב יהודים אזרחי ברית המועצות.

עד כאן דברי מאיסקי בגרסה של בן-גוריון. נחזור להמשך הדיווח. בתשובה לאתגר שהציב מאיסקי בפני בני שיחו, הסב בן-גוריון את דבריו לתכניות הפיתוח וההתיישבות היהודית. בין היתר דיבר 'על שני מיליון יהודים' שיכולים להיקלט בארץ, אבל הוסיף שעל 'הזמן לא אוכל להגיד בדיוק'. סביר שהתבטאויות אלה לא באו באקראי. הן מסגירות דין ודברים שהתנהל בסוגיית היקפי הקליטה הדרושים וטווח הזמנים

האפשרי. מאיסקי הטעים, קרוב לוודאי, את הצורך בהכנת תכנית לקליטה גדולה ומהירה. בן-גוריון הבטיח לו להכין תכנית מפורטת, וכשהקשה כיצד תגיע התכנית לשולחנו של מאיסקי, נענה שהוא, מאיסקי, יורה לו בקרוב את הדרך. את דיווחו סיכם בן-גוריון כדלקמן:

הוא [מאיסקי] ראה את שני הצדדים, את הסוציאלי ואת הציוני, שהם בולטים מאוד,¹⁰ אבל ברור שגילה יחס פוליטי רציני לפרובלימה זו אם ארץ ישראל יכולה לפתור את שאלת היהודים לאחר המלחמה או לא. זה היה גילוי בשבילי. לא האמנתי לדבר זה. זה מחייב אותנו לפעול, יש עוד מדינה המתעניינת בשאלה זו. [הדגשה שלי]

סיכומו של בן-גוריון הוא לקוני וחסכני, בבחינת מגלה טפח ומכסה טפחיים. אין הוא חולק עם שומעיו את כל התובנות המפציעות מאלהן מתוך הדיאלוג שניהל עם אורחו. למשל, ברור שמאיסקי לא יכול היה לדבר על משימת קליטה של מיליונים, בלי לתת את הדעת על האספקט הפוליטי, דהיינו בלי לרמוז או לומר במפורש שאם תוסכם במוסקבה ההחלטה על פלשתינה כיעד הקליטה, תעשה רוסיה הכול כדי לקדם עצמאות ממלכתית יהודית בה. לזה כיוון בן-גוריון כשאמר שמאיסקי 'גילה יחס פוליטי', ועל כן הייתה זו הפתעה בשבילו. הוא התקשה להאמין כי כזאת שמעו אוזניו. לדידי בן-גוריון, החיבור ההכרחי בין קליטה גדולה, מחויבת מציאות בדרגה עליונה, לבין עצמאות ממלכתית, היה מאבני היסוד של תכנית בילטמור כפי שהבינה ונאבק עליה.¹¹ המאבק של בן-גוריון נגד וייצמן על אימוץ תכנית בילטמור ברוח כוונותיו, והסתייגות ממנו שהתגלתה בצמרת ההסתדרות הציונית ובקרוב חברי ההנהלה בירושלים, הביאו להתפטרותו מראשות הנהלת הסוכנות ב-26 באוקטובר 1943. בהודעתו שיבח את תכנית הפעולה של התנועה הציונית, 'שאינן לגרוע ממנה אלא על חשבון עתידנו', והוסיף 'שאם התנועה ונציגייה יהיו נאמנים לה במחשבה ומעשה וישקדו על ביצוע בתמים ובעוז – ייתכנו סיכויים לא מצערים להצלחתה'.¹²

חרף התפטרותו, שמר בן-גוריון על תפקידו כיושב ראש ועדת התכנון (התיכון) של הפיתוח והקליטה בארץ (ועדת דוד הורוביץ), ואין להכחיש שהייתה לכך זיקה

10 הסוציאלי כאן הוא ככל הנראה הסוציאליסטי. הכוונה להתפעלות משפחת מאיסקי מקרית ענבים, שייצגה את דגם החיים הקיבוציים.

11 בן-גוריון אמר במועצת ההסתדרות הנ"א ב-3.7.1943: 'כדי להחליט על משטר של עלייה, שיאפשר להעלות מיליון, יש להחליט על הקמת מדינה יהודית [...] לביצוע עלייה המונית וליישוב העולים יש הכרח במדינה'. מצוטט אצל טבת, קנאת דוד, כרך ד, עמ' 67.

12 שם, עמ' 138.

להבטחתו למאיסקי.¹³ גם אחר כך, כשנמצאה הדרך ל'פיוס' עם וייצמן, ובן-גוריון חזר להנהלת הסוכנות בירושלים, הוא הקפיד להשתחרר יום אחד בשבוע כדי להשתתף בדיוני הוועדה והמריץ את עבודתה.¹⁴ משימת הוועדה, כפי שהוגדרה, הייתה להכין תכנית לקליטת מיליון יהודים מיד לאחר סיום פעולות המלחמה, תוך הבטחת מגוריהם ופרנסתם.¹⁵ ואולם, מסתבר שהוועדה עבדה במקביל על תכנית לקליטת מיליונים ובן-גוריון יכול היה להגישה למאיסקי בליווי מכתב, ב-8 באוגוסט 1944.¹⁶ התכנית והמכתב נשתמרו בארכיון משרד החוץ הרוסי ופורסמו במקבץ התעודות מטעמו. במכתב המלווה הציג בן-גוריון את התכנית:

[...] עיניך תראינה, שהמסקנה כי ניתן ליישב בפלשתינה 2,500,000 מתיישבים חדשים הוסקה על יסוד חישובים זהירים במישור המשק החקלאי, הייצור התעשייתי וכמו כן במישור המסחר והתחבורה. אלה לא השערות חריגות. הן מסתברות מהשוואה עם צפיפות האוכלוסין בארצות אחרות בעלות ממדים טריטוריאליים קרובים והנתונים מובאים בפרקים הנוגעים בממורנדום [התכנית].

תחזית זו נשאה אופי כללי והגדירה את כושר הקליטה לטווח ארוך. בן-גוריון נמנע מלנקוב במשך הזמן הדרוש. ברם, לא היה בתזכיר ובמה שחסר בו כדי לשבש או לבטל את כוונת הסובייטים להתייבב עקרונית לימין התביעה להקמת מדינת יהודית בפלשתינה. הנציגים הדיפלומטיים הסובייטיים שפעלו באזור עסקו בנושא בהתכתבותם עם משרד החוץ במוסקבה. כך, למשל, הוכתרה ההודעה של האחראי למדור המזרח הקרוב א"ו סאמילובסקי ושל ציר ברית המועצות בקהיר, א"ד שְׂצִיבֹרִין אל ו"ג דְּקִנְזוֹב, ממלא מקומו של שר החוץ הסובייטי: 'על יחסנו לפדרציה הפאן-ערבית ולייסוד המדינה היהודית בפלשתינה'. בגוף המכתב ממליצים השניים לא לתת כעת פומבי לתמיכה ברעיון ייסוד המדינה היהודית, שכן הצהרות מסוג זה עשויות להקשות על המשא ומתן עם האנגלים בדבר החזרת הרכוש הרוסי בפלשתינה לידי רוסיה. על כן הם המליצו לנווט את היחסים המתרחבים והולכים עם היישוב היהודי

13 שם, עמ' 139.

14 שם, עמ' 282.

15 שם. ראו גם דברי בן-גוריון במזכירות מפא"י ב-11.6.1947, בתוך: מאיר אביזוהר ואבי בראלי (עורכים), עכשיו או לעולם לא, בית ברל 1989, כרך א, עמ' 48; דבורה הכהן, תכנית המיליון: תכניתו של דוד בן-גוריון לעלייה המונית בשנים 1942–1945, תל-אביב 1994, עמ' 117–174.

16 דוד הורוביץ, האתמול שלי, תל-אביב 1970, עמ' 250. המכתב למאיסקי, סבורניק, תעודה 35, עמ' 93 ואילך. ואולם התאריך הרשום במכתב מקשה על הבנת המידע הכלול בדיווחו של אליהו אילת מ-3.9.1943. אילת מספר שהגיע במחצית יולי לקהיר כדי למסור את התזכיר לאיוון מאיסקי על האפשרויות לקליטת 'רפטריאנטים' בפלשתינה. ניתן ליישב את הסתירה רק אם נניח שמפגשו עם סולוד התקיים ב-8 באוגוסט או סמוך לאחר תאריך זה. סבורניק, תעודה 38, עמ' 99.

17 בפלשתינה למישור תרבותי ובזיקה ל-BOKC (החברה לקשרי תרבות עם חוץ לארץ).¹⁷ זאת ועוד, על מכתב זה רשם דקנוזוב ב-1 בדצמבר בכתב יד את ההוראה הבאה:

לומר לעיראקי שלא נציגים סובייטיים רשמיים כלשהם ויותר מזה לא הממשלה הסובייטית ייפתה את כוחו של בן-גוריון להופיע עם גילוי דעת כלשהם מצד ברית המועצות (על הבית היהודי בפלשתינה, לאמור שאם אנגליה וארצות הברית יתמכו, גם ברית המועצות תעשה ככה).¹⁸

ההוראה אינה מכחישה את העובדות עצמן. היא רק טוענת שבן-גוריון לא קיבל ייפוי כוח לדבר על זה. העיראקי נמען ההוראה הוא, ככל הנראה, דיפלומט סובייטי רשמי בעיראק, ולשאלתו ביקש דקנוזוב להשיב את אשר השיב. האפשרות שהייתה זאת אישיות עיראקית נוגדת את ייעודה של ההודעה.

מקסים ליטווינוב הופקד על 'הוועדה להכנת הסכמי השלום וההסדרים שלאחר המלחמה'.¹⁹ ב-1943 הוא התבקש להכין רשימה של סוגיות שצפוי כי תטופלנה, בין במוסכם על המעצמות ובין על פי רצונה של אחת מהן, בדיונים על הסכמי השלום בתום המלחמה. ואמנם, ליטווינוב פרש 28 סוגיות כאלה. בין הסוגיות אותה השאלה היהודית כשאלה מיוחדת, והדבר עולה בקנה אחד עם האיתותים שאותת מאיסקי באותה שנה לבן-גוריון. בצד השאלה היהודית הופיעה גם שאלת פלשתינה. על פי המסורת הרעיונית הקומוניסטית היה באיתורן של שתי השאלות משום חידוש. עד אז הקומוניסטים נקט לגבי פלשתינה עמדה פרו-ערבית ברורה. החידוש היה בהצעה לטפל בשאלה היהודית כשאלה שראוי כי תידון בפורום בינלאומי ותופקע כדיעבד מסמכותן הריבונית של המדינות שהיהודים היו אזרחיהם.

ב-27 ביולי 1945 אישרה הוועדה את נייר העבודה על פלשתינה, שעליו חתם ליטווינוב.²⁰ ב-15 בנובמבר כונסה הישיבה האחרונה של הוועדה לדיון ולאישור נייר העבודה בשאלה היהודית. משנפתח הדיון בנושא זה, בסוגיה 28, מסר ליטווינוב כי התזכיר בנדון הוטל על שכנא אפשטיין,²¹ שבגלל מותו בטרם עת לא מילא אחר

17 סבורניק, תעודה 43, 25.11.1944.

18 Documents, pp. 90-92 מביאים את התעודה ושומטים את הערת השוליים.

19 ראו, מתתיהו מינץ, 'שאלת היהודים ושאלת פלשתינה בדיפלומטיה הסובייטית בשנים 1945-1948', אלפיים, קובץ 22 (2001), עמ' 163-180.

20 נייר העבודה הובא בסבורניק, תעודה 51, עמ' 117-122.

21 שכנא אפשטיין, מזכירו של הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי, נפטר ב-21.7.1945. אגב, ב-8.11.1944, לרגל יום השנה למהפכת אוקטובר, פרסם אפשטיין מאמר באיניקייט (עיתון הוועד היהודי האנטיפאשיסטי) תחת הכותרת 'דער ווידערגעבורט פון א פאלק' [תחייתו של עם], ובו אמר: 'ברור, ששום אדם החושב נורמלי ואוהב חרות כן, לא יכול להתייצב נגד זה שהיהודים בפלשתינה יוסיפו וימשיכו באורח חופשי ועל יסודות ממלכתיותם הריבונית לפתח את ביתם, אשר הם כוננוהו ביגיעתם היוצרת

המטלה. 'מלבד זה השאלה [היהודית] לא עומדת בינתיים על סדר היום הבינלאומי, אם לא נביא בחשבון את שאלת פלשתינה, שהתזכיר עליה כבר נשלח'.²² אחרי הישיבה הזאת התפזרה הוועדה רשמית.

אין ספק שפיזור הוועדה מבלי שתחליט על המשך הטיפול בהכנת התזכיר על השאלה היהודית, לכשתהיה אקטואלית בסדר היום הבינלאומי, מלמד שהגורמים הקובעים החליטו לוותר עליה ולקשור את השאלה לסוגיית פלשתינה. יודגש שהם לא הסתלקו מהערכתם כי השאלה דחופה וחשובה, אלא החליטו שהפתרון הסביר הוא פלשתינה. אפשר גם, ואין זה משנה הרבה, שהם ראו קושי בדיון בשאלה היהודית בפורום בינלאומי, דיון שיהיה סתמי ועקר, בלי שיקושר מעשית לטריטוריה מסוימת. לנגד עיניהם עמדה שאלת הריבונות העקרונית של המדינות השונות, שפורמלית כולם רצו לכבדן, העשויות להתעקש על זכותן לטפל, מכוח ריבונותן, בכל השאלות האזרחיות הנוגעות להן.

כיצד דן אפוא תזכירו של ליטווינוב בשאלת היהודים בהקשר לסוגיית פלשתינה? כלום היה בו פתח סיכוי להיענות למצוקה היהודית? אכן היה. התזכיר הרבה לדבר על תרומת היהודים לפיתוח הארץ ועל הגידול הדמוגרפי שהוא פועל יוצא ממנה. הודגש בו פוטנציאל הפיתוח החקלאי, שיביא לקליטת שלושת רבעי מיליון נפש בחקלאות. על בסיס זה תתאפשר קליטה של אוכלוסייה נוספת, עד כדי שלושה מיליון, בתעסוקות שתימצאנה הודות להתרחבות התיעוש. התזכיר פרש ברוח חיובית את סיפור המאמץ של התנועה הציונית להרחבת היאחזותה. גם הסקירה ההיסטורית על הציונות ורעיונותיה הייתה קולעת וחיובית, שלא לדבר על המחויבויות מכוח המנדט שהורו בידי אנגליה. במסקנות שם התזכיר דגש על הקושי של אנגליה לטפל בבעיה בשל התחייבויותיה הגורפות הן ליהודים והן לערבים. הוא הדין בארצות הברית, שכן גם לה התחייבויות גורפות לשני הצדדים. לא כן ברית המועצות, שאין לה מחויבות לשום צד והיא יכולה לטפל בהתרת הסבך בעין בלתי משוחדת ובנחישות. על ברית המועצות, המליץ ליטווינוב, להיות מוכנה לקבל על עצמה את האחריות. אם שתי המעצמות האחרות לא תיאותרנה להיעתר להצעה, צריך יהיה לתבוע אחריות של שלושת המעצמות. התזכיר לא כיסה על שום כוונה סמויה מצד ברית המועצות לקפח את היהודים דווקא.

כלום היו לבן-גוריון ערוצי הידברות עם ברית המועצות אחרי השיחות עם מאיסקי? אין מקום לטיעון נחרץ בנדון בלי שתינתן לחוקרים האפשרות לסרוק את ארכיון משרד החוץ הרוסי סריקה חופשית, שלא תופרע על ידי אינטרסים זרים למחקר. מה גם

והקשה. זוהי זכותם המוחלטת כקולקטיב, המאוחד בשותפות אינטרסים ומטרות [הדגשות שלי]. אפשר שיש כאן יותר מרמז למה שהתכוון לומר בתזכירו.

שהצוות הרוסי בין עורכי הקובץ לא טרח למצות את כל התיעוד, ולא כל שכן להניח לפני הצוות הישראלי כדי להכריע יחד עמו על המבחר, העשוי לשקף את התהליך ההיסטורי בוודאות מרבית. אף בארכיונו של בן-גוריון טרם מצאתי סימנים לכך, ועם זאת הנני נוטה להניח שערוצים כלשהם התקיימו. התנאי להם היה סיווגם הקפדני. העקבות לכך טבועים להערכת בתעודות משנת 1944, שציטטתי לעיל. סיוע פורתא יכול לבוא לנו מהסתכלות בהתבטאויותיו של בן-גוריון על אופיה של ברית המועצות ומעמדה, ועל יחסה ליהודים שבתוכה בשנים שבהן עוסק מחקרו של טבת. נפתח בדברי בן-גוריון על ברית המועצות שהושמעו בטרם השיחה עם מאסקי (1943), במושב השלישי של ועידת מפא"י בכפר ויתקין, באוקטובר 1942. שם, במסגרת העימות האידאולוגי עם טבנקין, נזקק בן-גוריון לכמה אפיונים של ברית המועצות:

גם רוסיה הסובייטית יכולה להשתנות [ואם היא] הייתה סגורה, אין זו גזירה שהיא תהיה סגורה לעולם. אולם ברוסיה יש אדרסה [כתובת] אחת, השלטון. שם אי אפשר "לדבר אל העם" או אל היהודים, ולהשפיע באמצעותם על הממשלה, כמו בארצות הברית או בבריטניה. אוריינטציה על רוסיה הסובייטית היא אפוא מדיניות של קוביוסטוס. המעמיד את כל הונו על קלף אחד, וזה איבוד לדעת.²³

הבוחן את הנוסחה צריך שיודה כי היא אינה בוטה, בן-גוריונית. נהפוך הוא, היא מאופקת מאוד ואובייקטיבית. היא שמה את הדגש על הקושי שיש ליהודים להמר על קלף אחד. טבת אינו מחמיץ עוד אמירה ביקורתית בלשונו של בן-גוריון. האמירה היא מינואר 1945, והושמעה בוועדה המדינית של מפא"י (גוף מצומצם וסגור). בן-גוריון קבל על ברית המועצות, שהיא מונעת את חילוצם של ניצולי פולין ורומניה לארץ:

עד עכשיו ידענו יש לנו מכשול גדול אחד, וזהו הספר הלבן. הולך ומתברר שיש עוד ספר אחד, ספר אדום שהוא צרה לא פחות קטנה. הספר הלבן הוא נגדנו, כי הוא אינו נותן ליהודים להיכנס, הספר האדום הוא נגדנו, כי הוא איננו נותן ליהודים לצאת. אני חי בסיוט שנאבד את היהודים.²⁴

בשים לב לטראומת אוזלת היד של הסוכנות היהודית בשאלות ההצלה, בחודשים הסמוכים לסיומה של המלחמה, ובהכירנו את סגנונו הבוטה של בן-גוריון, גם הנוסח הזה הוא מאופק לעילא. זמן קצר לאחר מכן החלו מחנות העקורים באוסטריה ובגרמניה

23 טבת, קנאת דוד, כרך ד, עמ' 39.

24 שם, עמ' 823.

להתמלא יהודים ממדינות אירופה המזרחית, שיציאתם משם לא הייתה למורת רוחם של הסובייטים. נהפוך הוא, היא זכתה לעידודם. קובץ התעודות מביא מכתב רלוונטי לעניין הנדון. המכתב חתום בידי א' סמירנוב ומ' מקסימוב,²⁵ ושוגר לו"ג דקנוזוב, ממלא מקומו של שר החוץ מולוטוב, ב-17 בספטמבר 1946:

לחבר וו"ג דקאנוזוב,

סודי.

ממלא מקומו של מיופה הכוח מטעם מועצת השרים של ברית המועצות בענייני הרפטיאציה הלייטנאנט גנרל גולופיב²⁶ הודיע, שמפולין, דרך שטחה של צ'כוסלובקיה, האזור הסובייטי של אוסטריה ודרך נמלי פולין מתרחשת יציאה המונית של יהודים שפניהם לפלשתינה. שיעור היהודים השואפים לצאת עולה ל-150-180 אלף. הטרנספורטים של היהודים פונים לאזור הכיבוש האמריקני, למינכן, היכן שמתארגן, כביכול, מוקד איסוף להמשך שילוחם לפלשתינה. החבר אוסקין,²⁷ המסתמך על שיחתו עם ראש הארגון הציוני בהונגריה ב-10 בספטמבר השנה, הודיע מבודפשט על כוונתם של היהודים-הציונים בהונגריה גם הם לנסוע לפלשתינה.

הסעת היהודים מארצות אלה מאורגנת על ידי הארגונים הציוניים. ולצורך זה הוקם בוורשה ועד יהודי ציוני מרכזי, שליידו פועל נציג ממשלת ארצות הברית.

הננו מוצאים למועיל להזמין משגרירינו בפולין, רומניה, צ'כוסלובקיה וצירינו בבלגריה והונגריה מידע מפורט על פעילות הארגונים הציוניים בארצות אלה הקשורה למבצעי הארגון של היציאה ההמונית של היהודים לפלשתינה. בעת ובעונה אחת הננו רואים כהכרחי להזהיר את שגרירינו וצירינו בארצות אלה, שעובדינו לא צריכים להתערב בעניינים הכרוכים ביציאת היהודים לפלשתינה.

25 א' סמירנוב (1905-1982) היה מופקד בשנים הנדונות על המחלקה האירופית השלישית של משרד החוץ הסובייטי. מקסימוב מיכאיל אלקסיביץ' (1901-1988) היה בשנים 1945-1948 ממלא מקום של המופקד על המחלקה למזרח במשרד החוץ הסובייטי.

26 הכוונה למנגנון הסובייטי שטיפל ברפטיאציה של אזרחים רוסיים. בתעודה 66 בסבורניק (עמ' 161) מדובר על יהודים שהגיעו לאוסטריה וביקשו משום מה להיכלל בין הרפטיאנטים לרוסיה, בטענה שהם תושביה לשעבר של פולין המזרחית שסופחה לרוסיה ב-1939. התעודה אינה אומרת שהמנגנון הסובייטי הסכים להיענות לבקשת היהודים האלה.

27 מופקד על שירות הביטחון הסובייטי בהונגריה.

אנו מצרפים את נוסח ההודעה לנציגותינו בפולין, צ'כוסלובקיה, בולגריה, הונגריה, רומניה. הננו מבקשים הוראותיך.

א' סמירנוב מ' מאקסימוב²⁸

התעודה משקפת את המצב שהתהווה בפולין אחרי הפוגרום בקילצה והיציאה ההמונית של היהודים משם, לרבות פליטי פולין שחזרו מרוסיה לפולין החל מאפריל 1946. כך מצד אחד. מצד שני, שהוא החשוב בדיוננו, יחסה של ברית המועצות לתהליך, על פי הגישה הנחשפת כאן, נוגע לא רק לפולין אלא לכל המדינות שנכללו באזור ההשפעה הסובייטי לאחר המלחמה והיו בהם עדיין ציבורים יהודיים. ההודעה מבקשת לדווח, אבל מחייבת את כל הדיפלומטים הסובייטיים ואת אנשי שירותי הביטחון שלא להתערב, דהיינו לא לערום מכשולים.

ברית המועצות ראתה בחיוב את תהליך היציאה של היהודים, שכן הוא שחרר את המדינות מן הלחצים, העימותים ומורת הרוח הקשורים בשיקומם של היהודים כאזרחים בארצותיהם. היא גם חתרה להומוגניזציה אתנית של המדינות, ובעיקר לשחרורן מנוכחות היהודים, וראתה בכך פיצוי רצוי וטוב על תהליך שילובן הכפוי של המדינות האלה בתחום ההשפעה הסובייטי, ועל התמורות הכואבות הכרוכות בשינוי משטרן החברתי. יציאת היהודים הייתה למעשה גירוש, שכן היא גררה עמה את נטילת האזרחות, את אובדן הזכויות הטוטלי לגבי קניינים שהיו בידיהם ערב המלחמה, בצד התעלמות מכל סיוע חומרי, אי מתן פיצוי על סבל ונישול והעדר הבטחה לפיצוי כזה בעתיד. מצוות התמיכה ביסוד ממלכתיות יהודית בפלשתינה שהפעימה אותנו באה, אפוא, למגינת לבנו בעבירת הלחץ לביטול הנוכחות היהודית במדינות הלוויין הסובייטיות. פרדוקסלית ניצב הגורם הזה, ולא כל מיני סברות אנטי-אימפריאליסטיות כביכול, מאחורי ההתמדה והנחישות המרשימה של הגורם הסובייטי בכל הקשור להבטחת כינונה של הממלכתיות היהודית, ובדיעבד גם להבטחת העתודה הקריטית של אוכלוסיית העולים היהודים למדינה החדשה ולהבטחת גבולותיה והרחבתן במלחמת העצמאות.

בן-גוריון חרד להישרדותם של היהודים, ואין עמי ספק שהשגיח בתהליך התלקטותם של המוני יהודים במחנות העקורים באירופה שמחוץ לתחום הסובייטי,

28 סבורניק, תעודה 68, עמ' 163 ואילך. השורות שהודגשו במסמך הושטמו מן הנוסח שפורסם ברוסית. הם מצויים בנוסח האנגלי. צילום המקור שמור בתיקי חומר ההכנה לקבצים, השמור בגנון המדינה. ההשמטה נעשתה בידי העורך הרוסי ולצורך המהדורה הרוסית. מלבד התמיהה לגבי הנוהל מעוררת התנהגות זו הרהורים מעיקים לגבי כוונות הצד הרוסי לעת עריכת הומר והשלמתו למהדורה הרוסית.

וביתרון האדיר שהוא מקנה למאבק המדיני היהודי. וגם אם השגיח, נמנע מדבר בשבחן של התופעות, ובעיקר לא שר שיר תהילה לגורם הסובייטי, ושתי עילות לדבר. ראשית, כיוון שהסובייטים חייבו אותו שלא לדבר. שנית, גם מצדו הוא נעשה הדבר בנפש חפצה, בגין החשש כי ביטוי גלוי של הכרת תודה לסובייטים מסכן את סיכויי התמיכה מצד ארצות הברית (והימים ימי ראשית המלחמה הקרה).²⁹ בן-גוריון היה משוכנע שרק סיוע אמריקני יכול לקדם את הריכוז הטריטוריאלי של היהודים במדינה ריבונית משלהם, ועל כן דבק בקלף הזה ללא מצרים והקל, שלא בכוונת מכוון, בתרומתה, אולי המכרעת, של ברית המועצות לכינונה של ממלכתיות יהודית. מעשה זה היה בגדר מצווה גדולה, אף שבאה בעבירות מעיקות.

לסיכום, אם קולעת הערכת כל הנוגע להבנת התהליך המתואר, יש מקום להנחה כי בן-גוריון נצר באמתחתו קלף פוליטי חשוב, שלא זו בלבד שהייתה בו נחמה פורתא במצוקתו, לנוכח האובדן של יהדות אירופה המזרחית, אלא שהוא גם עשוי היה לעודדו באשר לסיכויי הריאליים של תכנית בילטמור כמקדם חשוב לכיבוש הממלכתיות היהודית. היבט זה, אילו אבחן אותו שבתי טבת, היה לא רק משלים השלמה חשובה את תמונת הזירה הפוליטית שבה נערך בן-גוריון, אלא מוסיף להסברת עמידתו הנחושה בהתמודדותו נגד יריבו.

---

29 עוד בוועידה בכפר ויתקין, באוקטובר 1942, היה ברור לו שאחרי המלחמה לא ישוב העולם להיות כשהיה; לעומת צרפת השוקעת, ואנגליה המכלה כוחה במלחמה, מתחזקת ברית המועצות כגורם עולמי, אך ארצות הברית, בעלת הכוחות האדירים, היא שתהיה הכוח המכריע. טבת, קנאת דוד, כרך ד, עמ' 35.